

Ларуса МАСЕНКО

ШЕВЧЕНКО І МАЗЕПА ЧИ ПУШКІН І ПЕТРО?

Нинішній культурний розвиток України позначений протистоянням двох культур, а тому постсовєтська переоцінка явищ української культури відбувається з двох протилежних, ба навіть антагоністичних позицій - української й російської. Одним із наслідків цього є відродження в Україні колишніх імперських інтерпретацій творчості Шевченка.

Для прикладу можна навести як одну з найтиповіших спроб принизити і скомпрометувати Шевченка в публікації газети «Столичные новости», підписаній прізвиськом *С. Васильєв-молодший*. Стаття під назвою «Образ по подобию» представляє погляд на поета учня-старшокласника, котрий «пережив сильное разочарование в Главном Национальном Поэте и Патриоте. Причиной было даже не то, что зотот, как нам твердили на уроках, гуманист и космополит, чуть ли не сладострастно описывал в своих поэмах истязания и убийства поляков и евреев, но, главным образом, поразивший меня фрагмент дневников (писаных, между прочим, по-русски), где о встрече с отцом он упоминает небрежно, вскользь, зато об отсутствии в дорожной сумке колбасы разразился многословной жалобой».

Ця і подібні шевченкознавчі «студії» демонструють не тільки закрити до сприйняття Шевченка свідомість, їх надихає агресивна ворожість і прагнення будь-що скинути з п'єдесталу найбільшого українського поета.

Але якщо згадати біблійну мудрість, яка гласить, що святе місце порожнім не буває, то постає питання - а кого «розчаровані» в Шевченкові хотіли б бачити на звільненому їхніми активними зусиллями постаменті Головного Поета українців? Уголює супротивники Шевченка цього імені не називають. Однак помпезність, з якою у східних областях нашої буцімто незалежної держави відзначали ювілей Пушкіна, недовладно засвідчує - звичайно ж, його, того, хто «пам'ятник собі воздвиг нерукотворный».

Немає сумніву і в тому, що з погляду молодших і старших Васильєвих, саме Пушкінова поезія, на відміну від Шевченкової, є втіленням гуманності, толерантності й космополітизму.

Безперечно, порівняно з Шевченком, чис слово буквально падає стражданням, болем і гнівом на несправедливість світовладштування, Пушкінова поезія може сприйматися як втілення гармонії, грації й вишуканості, а Шевченкове усвідомлення своєї ролі народного будителя і пророка, його заповіт «похोвайте та вставляйте, кайдани порвіте і вражю злою кров'ю волю скропите» не мають нічого спільного з творчою настановою Пушкіна, котрий ставить поета над суєтністю світу: «Ты царь: живи один. Дорогою свободной Иди, куда влечет тебя свободный ум...»

Несумісність світоглядних позицій двох поетів виразно порівняльний аналіз історичних поем Шевченка з

поемою Пушкіна «Полтава», яка також присвячена історичним подіям, що відбувалися на території України.

Попри те, що в центрі поеми - полтавська битва, її зображення займає невелику частину твору. Батальні сцени у Пушкіна лаконічні й естетизовані. Цікаво, що саме слово *вбивство* поет вживає в безособово-абстрактному контексті:

Убивством тупятся мечи,
И падшими вся степь кохилась,
Как росм черной саранчи.

Акцент, отже, перенесено на зняття вбивства, а відтак суб'єкт вбивства виводиться за рамки художньої картини.

Майже одночасно з початком зображення бою починає звучати триумфальний мотив перемоги, наперед призначеної російському війську вищими неземними силами «И Бога браией благодатью Наш каждый шаг запечатлен», «явно счастье боевое Служить уж начинает нам», і нарешті - пафосно-переможне:

Ура! мы лопим; гнутся шведы. О сплавный час! О сплавный вид! Еще напор - и враг бежит».

Взагалі битва змальована як радісна, велична подія, як триумф російського війська, приреченого на перемогу, бо його очолює найвеличніший із полководців - російський цар. Царя Петра зображено в дусі казкового велетня-богатыря. Поетичні характеристики його в «Полтаві» - апологічно-піднесені: «Россия молодая... мучала с гением Петра»; «Из шатра, Толпой любимцев окруженный, Выходит Петр. Его глаза сияют. Лик его ужасен. Движенья быстры. Он прекрасен, Он весь как божия гроза», «И он промчался пред полками. Могуч и радостен, как бой». Цар є втіленням божественної сили не тільки для людей, навіть його кінь пишеться як «могучим седоком».

У непереможній силі Петра не сумнівався і його суперник. Перед самим боєм Мазепа виявляє слабодухість і невпевненість у спроможності свого союзника - шведського короля - здолати царя-велетня: «Но не ему вести борьбу С самодержавным великаном», - говорить він Орликіві.

Оскільки в художньому зображенні реальної історичної події Пушкін засереджується на утвердженні пафосу звитяжної перемоги «самодержавного великана», опосередкованого після битви святкового бенкету він приділяє не менше уваги, ніж зображенню самої битви:

Пирует Петр. И горд, и весел,
И славы полон взор его
И царский пир его прекрасен.
При кликах войска своего,
В шатре своем он угощает
Своих вождей, вождей чужих,
И славных пленников ласкает,
И за учителей своих
Здравницу кубок подымает.

Як бачимо, під пером Пушкіна Петро і постає надзвичайно шляхетним правителем, велич душі якого виявляється у милосерді до полонених - «славных пленников ласкает». У поемі немає й згадки про реальні вияви «милосердя» і ласки російського царя до подоланих, про той

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету ім.Т.Г.Шевченка і член редколегії «Уроку Української» Ларуса Масенко в різні роки публікувала в «Дивослові» низку статей. Остання в часі - про образ Мазепи в поезії Шевченка і Пушкіна

¹ Столичные новости. - 2000. - № 8. - 7-13 марта.

кривавий бенкет, котрий він влаштував у гетьманській резиденції - Батурині, де російські воєнки вирізали до ноги все населення з немовлятами включно.

Єдиний персонаж «Полтави», на якого милість «великодушного» Петра не поширюється, - це Мазепа:

И где ж Мазепа? где злодей?
Куда бежал Иуда в страхе?
Зачем король не меж гостей?
Зачем изменник не на плахе?

Шведського короля, отже, Петро прощає і хотів би бачити його за святковим столом переможців. Усе ж таки він майже рівня цареві, хоча, на противагу останньому, слава шведського короля - «бесполезна» («Венчанний славою бесполезной! Стужаный Карл скозился над безд- ной» - так коротко охарактеризував Карла в поемі).

Натомість спільник Карла Мазепа - злодій, йому прощення немає. Мазепа не виправдав довір'я російського царя, що вважав його своїм відданим васалом, Мазепа навів згнівбив себе зрадою.

Саме так, у згоді з офіційною імперською історіософією, змальовує Пушкін образ Мазепи. Ось поетично-сбуржальний ряд, що характеризує у поемі Мазепу: *злодей* (8 слогоживань), з означеннями *гордый злодей, мощный злодей, Иуда* (кілька разів), *тварная душа* (кілька разів), *зетман скритый, изменник русского царя, враг Мазепы, враг России, святой невинности губитель, любовник жестокий*.

Своєрідно підкреслюється вік Мазели, що також вводить образ у негативний семантичний ряд, пов'язаний, залежно від контексту, то з підкресленням агресивності персонажа (*старик надмненний, злой старик, старий коршун*), то з акцентацією принизливої старечої немічності (*страдалець хилый, тавл живой*).

Аналогічними за значенням є й розгорнуті характеристики героя: «чем Мазепа злей, чем сердце в нем хитрей и ложней», «и с кровожадными слезами, В холодной дерзости своей, Их казны пребует злобой», «Но где же гетман? где злодей? Куда бежал от уязвленного Змеиной совести злодей?», «В зруди кичливый ид нося, В светлице гетман заперся, И на коварные седины Елей таинственный течет».

Характеристичними епітетами негативного семантичного ряду (*свирепий, злий холоп*) наділяє поет і соратника Мазепи Орлика.

Натомість образ Кочубя, супротивника гетьмана, поет змальовує за допомогою художньо-виражальних засобів протилежного роду. Він *«богат и славен, жертва смелой правоты», «кусерьом пламенее», «ревнует к общему добру», «орлиным взором В кругу домашнем ищет он Себе товарищей отважных. Неколебимых, непроданных», «с миром, с небом примиренный, Мозущей верой укрепленный Сидел беззвонный Кочубей».*

Безневинною жертвою підступного гетьмана зображено й соратника Кочубея Іскру – «Бесстрашный Искра», «и с ним Искра, тихий, равнодушный, Как агнец, жребик послушный».

Фінал поеми погірно довершує наскрізне протиставлення «зподая» Мазепи і «жертв смелой правоты» Кочубая з Іскров. Ім'я українського гетьмана приречене на забуття - навіть від його могили не пишлося сліду, прибичники ж московського царя заслужили вдячну пам'ять нащадків:

И тщетно там пришлец унылым
Искал бы гетманской могилы:
Забыт Мазепа с давних пор;

Лишь в торжествующей святыне
Раз в год анафемой доныне,
Грозя, гремит о нем собор,
Но сохранилась могила,
Где двух страдальцев прах почил:
Меж древних праведных могил
Их мирно церковь приютила.

Можна констатувати, отже, що художнє зображення історичних подій у поемі Пушкіна далеке від об'єктивності. Всупереч історичній правді, поет естетизує у славляюче завойовницьку політику російських царів, натомість демонізує у ігнорує тих українських діячів, які чинили опір російській експансії.

У цьому зв'язку характерне для поеми Пушкіна трактування Полтавської битви як триумфальної, сповненої радісного пафосу події і повна відсутність відтворення істинної жорстокості сутності збройного міжнатового конфлікту і його наслідків – масового кровопролиття, численних людських жертв, що є домінантою Шевченкових «Гайдамак» та інших історичних творів, у психологічному плані цілком закономірне.

Пушкінова муза славилася військовою потугою імперії й упорядковувала мистецьким словом поневолених, переконуючи їх у безцільності і навіть злочинності спроб звільнитися з-під влади «самодержавних велетнів».

Шевченкова ж муза кликала народ, цими «самодержавними велетнями» поневолений, повстати проти гнобителів і вибороти свободу – «і вражою злою кров'ю волю скропіте».

Антагонізм світоглядних позицій, з яких Шевченко і Пушкін осмислюють події історичного минулого, дуже виразно виявляється при порівняльному аналізі семантичного поля, пов'язаного із словами *кров*, *кривавий* у їхніх текстах.

Як було зазначено вище, в «Полтаві» відсутнє зображення кривавих сцен воєнних баталій. В описі бою слово *крів* зустрічається лише один раз. Жодного разу не вжито лексем цього семантичного ряду у сценах, де центральною фігурою виступає Петро І. Натомість у сюжетних лініях, пов'язаних з історичним минулим України і з політичними планами Мазепи, загаданими побіжно і недеталізованим, приметник *кривавий* є постійним означенням. Так, прихильників Мазепи названо «друзья *кривавой* старини», з початком бунту Мазепи «Встаєт *кривавая* зоря Войны народной», Гетьман мріє про «*кривавую* вольность»: «Но независимой державой Украине быть уже пора: И знамя вольности *кривавой* Я подымаю на Петра».

Особливо прикметно, що до демонічних рис образу гетьмана Пушкін, малюючи його холоднокривним і безжалюбним циніком, відносить також готовність Мазепи пролити ріки людської крові для задоволення своїх політичних амбіцій:

Не многим, может быть, известно...
 Что он не ведаёт святыни,
 Что он не помнит благостыни,
 Что он не любит ничего,
 Что кровь готов он пить как воду,
 Что презирает он свободу,
 Что нет стحيны для него.

З цього контексту видно, що поет не вважає Україну «отчизной» гетьмана. «Отчизной» для нього має бути тільки Велика Росія, де батьківщині Мазепи відведена роль однієї з провінцій. Це відповідає загальній концепції виведених у «Полтаві» мотивів Мазепиної зради. Згідно з описаними в поезії подіями, гетьмана першій спонукали

до бунту не змагання за незалежність своєї країни, а загальне прагнення помсти за особисту образу, якої завдав йому Петро, принесений смикувши Мазепу за вуся на одному із зібрань. Натомість зрадник гетьмана Кочубей, що мав значно вагоміші підстави для особистої помсти гетьманові, поспішає з доносом до Петра, піклуючись, за словами поета, про «общее добро».

У фінальній сцені поеми, де знеславлений Мазепа приймає останній удар долі - від нього відмовляється Кочубейна, в монолозі Марії, перейменованій із надто «простонародної» Мотрони, провина за пролиту кров знову приписується гетьманові:

Я принимала за другого
Тебя, старик. Оставь меня
Твой взор насмешлив и ужасен.
Ты безобразен. Он прекрещен.
В его глазах блестит любовь.
В его речах такая нега!
Его усы белее снега.
А на твоих засохла кровь!

Ці слова Марії є останнім штрихом, що довершує суцільний портрет гетьмана-«злодія». Вони позбавляють образ Мазепи останньої його привабливої біографічної риси - романтичного ореолу коханця юної красуні. Водночас вони ставлять останню крапку у проведеному в «Полтаві» протиставленні російського царя - велетня казкової краси, величчя й милосердя, і українського гетьмана - старого («безобразного»), нищого й підступного. Вся відповідальність і провину за розв'язання збройного конфлікту і масового кровопролиття Пушкін покладає на «зрадника російського царя».

Зрозуміло, що Шевченкові оцінки цих же подій і їхніх учасників заперечували Пушкінові.

Тему «Шевченко і Мазепа» найповніше досліджено в статті Юрія Луцького «Шевченкові зустрічі з Мазепою», де, до речі, наведено й оцінку «Полтави», яку їй дав американський професор Гюберт Бабінський у монографічному дослідженні «Легенда Мазепи в європейському романтизмі» («The Mazaepa Legend in European Romanticism»). За словами Бабінського, «Полтава» Пушкіна - це «прокляття протиперських поглядів».

Ю. Луцький проаналізував не тільки наявні у творчості Шевченка згадки імені Мазепи, а й навіяв факти, що проливають світло на проблему ставлення Шевченка до Мазепи. Серед них особливу цінність становить свідчення кирило-мефодіївця Юрія Андруцького на допиті в третьому відділі після арешту Шевченка про те, що «знаважачи Хмельницького, Шевченко звеличував Мазепу»¹. Літературознавець наводить і відоме із спогадів про Шевченка свідчення М. Міхешина про те, що поет не любив «Полтави Пушкіна»².

«В час, коли ніхто серед українських інтелігентів не наважився боронити Мазепи, - пише Ю. Луцький у висновках, - Шевченко це робив. Шоправда, скрито й, так би мовити, приватно - але все-таки недвозначно»³.

Не виключено, що Шевченків «Кобзар» містить не один твір, у якому приховано згадку про Мазепу, хоча імені його не названо.

Свого часу Максим Рильський звертав увагу на загадковий зміст однієї з останніх поезій Шевченка, а саме по-

езії «Бували воїни й військові свари». Навіши вірш, Рильський зазначав: «Перед нами складний символ чи, коли хочете, алегорія, - і зовсім нелегка справа до кінця цю алегорію розшифрувати. Я, принаймні, не беруся»⁴.

Вірш починається з переліку знатних українців із козацько-старшинських і шляхетських родів, які запламували себе колаборантством, причому двох з трьох перелічених - Галаган і Кочубей - зрадили саме Мазепу, перейшовши від нього на бік Петра I!

Бували воїни й військові свари.
Галагани, і Киселі, і Кочубей-Нарай -
Було добра того чинало

Далі подається складний для інтерпретації образ:

Минуло все, та не пропало.
Останісь шашелі, гризуть,
Жде(р)уть і п'ять старого діда... *

Тлумачення останнього рядка ускладнило відсутність автографа. Текст поезії був записаний до «Більшої книжки» І. Лазаревського за чернетки, яка не збереглася. Внаслідок певної логічної неузгодженості зазначеного рядка з подальшим текстом більшість шевченкознавців вважала, що запис містить помилку і виправляли в ньому слово «діда» на «дуба» (Жде(р)уть і п'ять старога дуба). Такий виправлений варіант вірша дає більшість видань «Кобзаря», його ж стосується наведений вище коментар М. Рильського. Однак і в такому прочитанні рядок не прояснює прихований зміст поезії.

Загадковим, зокрема, лишається образ безверхого козака у наступному фрагменті вірша:

А од коріння тихо, любо
Зелені(ї) парості(ї) ростуть
І виростуть(ь), і без симири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий угаде.
Розтрощить трин, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людські(ї) шашелі

Юрій Шерех вважає, що тут ідеться про козака, який позбувся правлячої верхівки, оскільки на початку вірша висловлено думку про те, що до трагедії України спричинилися «ві(ї) правлячі(ї) класи, котрі пов'язали свої долі з Росією»⁵.

Якщо колаборантства української еліти поет засуджує і в другій частині поезії:

Нички,
Дядьки стечаста чужого!
Не стане діла святого,
І вас не стане, - будиш
Та кришеш - а більш много
Не виросте над вашим трупом.
І стане купю на купі
Смердячий гній - і все те, все
Потрухо вітер рознесе,
А [ми] помолимося Богу
І небагаті, небагі

Шевченко пророкує майбутнє падіння самодержавства, після чого імена зрадників, що продавали свій народ за царські милости, будуть позбавлені фальшивого ореолу слави й оцінені, як належить. Отже, центральна ідея цього вірша антагоністична до образно-символічного вираження «Полтави» Пушкіна. Слід зазначити, що, крім зага-

¹ Сучасність. - 1986. - № 12. - С. 41-49.

² Там само. - С. 41.

³ Там само. - С. 44.

⁴ Там само. - С. 43.

⁵ Там само. - С. 48.

¹ Рильський М. Поетика Шевченка // Наукові записки Інституту мистецтв і літератури ім. АН УРСР. - К., 1946. - Т. 2. - С. 21.

² Цитується за останнім академічним виданням Шевченка. - К., 1991. - Т. 2. - С. 304.

³ Шерех Ю. «Кобзар» як творчість Тараса Шевченка // Портрет загоряжний. - Харків, 1998. - Т. III. - С. 49.

льного антиімперського спрямування поезії, вона містить певні художні деталі, які дають підстави припускати, що в ній Шевченко безпосередньо полемізує саме з цим тваром Пушкіна.

Так, початок вірша «Бували воїни й військовій свари», що є ремінісценцією з української народної думи про Наливайка «Ой у нашій у славіній Україні!» («Бували й мори й військовій чвари»)⁹, можна трактувати і як переведення в реально-знижену тональність патетично-піднесеного дискурсу епіграфа до «Полтави», взятого Пушкіним з Байрона: «Мощь и слава войны, как и люди, их суетные поклонники. Перешли на сторону торжествующего царя».

Наступний перелік тих, хто перейшов на бік «торжествующего царя», включає ідеалізованого у Пушкіна Кочубея. Третій рядок вірша «Було добра того чимало» можна трактувати як іронічно-пародійне обігрування слів «И много у него добра» з Пушкіньського опису багатств Кочубея. І нарешті два останні рядки вірша, знов-таки протиставляють «небагатих», але й непродажних українців «багачам у славному» за характеристикю російського поета, зрадників.

У цьому зв'язку, можливо, не буде надто фантастичною і наступна гіпотеза. Якщо прийняти прочитання 6-го рядка вірша за першоджерелом - «Же[р]уть і тлять старого д[е]да», то можна припустити, що алгорія зашифрує згадку про Мазепу, ім'я якого щороку піддавала анафемі російська церква.

Непрямий підтвердженням асоціативного зв'язку поезії «Бували воїни й військовій свари» з образом Мазепи може бути і збіг її першого рядка зі словами поеми «Іржавець», що містить одну з нечисленних прямих згадок Шевченка про Мазепу («Наробили колись шведи Великої слави, Утікали з Мазепою В Бендери з Полтави»);

⁹ Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря» Шевченка // Поезії 1847-1861 pp. - К. 1968. - С. 388-389.

Наталія ЛОЩИНСЬКА

УКРАЇНІЗАЦІЯ: КОНФЛІКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА КОРПОРАТИВНОГО В ХУДОЖНІХ І ДОКУМЕНТАЛЬНИХ СВІДЧЕННЯХ

Період 20-30-х рр. ХХ ст. досі залишається одним із найскладніших та найсуперечливіших в українській історії і є об'єктом підвищеного інтересу з боку як істориків, так і літературознавців, економістів, політиків. У політичному плані цей час можна назвати часом невпевненого «згравання» більшовиків з українством. Учені називають низку причин, що призвели до нових війн у національній сфері: це й прагнення комуністів привернути на свій бік село, добути міжнародний авторитет, завоювати довіру місцевої інтелігенції. Українізацію можна трактувати і як свідчення слабкості влади, що не знала, як зупинити могутній потік вродження нації, тому прагнула спрямувати його у вигідне для себе річчє.

Добі Українського відродження присвячена сьогодні велика кількість різноаспектних теорій: історичних, мовознавчих, літературознавчих тощо. Усі вони розглядають добу зі значної часової відстані і тому об'єктивніші, ніж навіть нормативні акти того часу, що не можуть відбити дійсність у всій повноті, оскільки є втіленням швидше бажаного, аніж реального. Найдостовірнішими «документами» для сучас-

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжке лихоліття...

Поезія «Бували воїни й військовій свари», яку Шевченко написав за три місяці до смерті, - останній його твір, присвячений темі національного розколу української спільноти, символічно вираженої в образі двох близнюків, двох іванів, народження яких в Україні пророкує Перша Ворона у містерії «Великий птах»: «Один буде, як той Гон- та, Катів катувати! Другий буде... ще вже наш! Катам по- магати».

Як показує Шевченко в цій самій містерії, народження двох іванів, тобто початок згубного процесу розпаду єдиного національного організму, уможливив проведений Петром І масовий терор, що знищив козацтво - українську військову потугу, носія вільного та колективного духу опору.

Природно, що Шевченкові художні картини «святко- вих бенкетів» Петра і разюче відмінні від Пушкінських. У «Великому птахі» «російська» ворона хизується:

А з вольними ісаками	Козацькими... а такими,
Що я виробляла?	Просто козаками,
Кому я їх не наймала,	Фінляндію засяла;
Не запродавала?	Насипала бурта
Та й живущі ж, проклятуші!	На Орелі... на Ладогу
Думала з Богданом	Так гурти за гуртом
От-от уже похсала.	Виганяла та царів
Ні, встали, погані,	Болота татили.
Із шведською прибудую...	І славного Полуботка
Та й тойді ж творились!	В тюрми задушили
Аж злішав, як згадаю...	Отойді-то було свято!
Батурич спалила,	Аж пекло зляглося
Сулу в Ромні загатила	Матер Божо у Ржавиці
Тільки старшинами	Вночі заридала.

Атож, такий ось Шевченко нашим антидержавникам чужий. Як і Мазепа. Бо люблять Пушкіна? Ні, просто солі- дарні з Петром.

ного читача є тогочасні художні твори, листи, щоденники, що висвітлюють епоху, так би мовити, «зсередини».

Розв'язуючи проблему конкретно-історичного відтворення дійсності, письменники намагаються якомога точніше передати суспільно-історичні обставини, хоч і вдаються до їх перекосивлення згідно з творчими завданнями. Використання документальних фактів притаманне для певного жанру художньої літератури - історичного. І навіть якщо у творі дійшли вигадані персонажі, письменники більшою або меншою мірою спираються на особливості доби, змальовують соціальне тло, відтворюють - іноді й мимовільно - найхарактерніші риси епохи. Передусім це стосується найталановитіших авторів, приміром таких, як Борис Антонович-Давидович. Суспільно-політична ситуація в Україні 20-х років частково знайшла своє об'єктивне відображення в багатьох його творах. Українізацію неоднозначно сприймали різні соціальні верстви. В той час, коли свідомі кола інтелігенції з ентузіазмом впроваджували її в життя, провідні партії та урядовці підходили до цієї політики як до одного із засобів досягнення своєї корпоративної мети. Яскравою ілюстрацією цьо-